

Нінель Клименко
ORCID iD 0000-0002-4057-3626

УДК 82-6.09-051 [Лотоцький+Грінченко]
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.14

СПІВПРАЦЯ О. ЛОТОЦЬКОГО Й Б. ГРІНЧЕНКА ЩОДО СТВОРЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ КНИЖКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ У 1894–1900 рр.

У статті проаналізовано співпрацю знаного вітчизняного письменника, публіциста і видавця Олександра Лотоцького з визначним українським письменником, педагогом, літературознавцем Борисом Грінченком впродовж 1894–1900 рр. Дослідження епістолярної спадщини дало можливість встановити, що їх активна діяльність була направлена, у першу чергу, на поширення О. Лотоцьким в Києві української друкованої продукції Бориса Грінченка, виданої у Чернігові. Уперше публікуються архівні матеріали, що розкривають маловідомі подробиці цієї роботи. Підкреслено, що самовіддана та копітка праця О. Лотоцького зі «збирання спадщини» до збірника видавництва «Вік», часто всупереч несприятливим обставинам (цензури та заборонам), творили підґрунтя національної культури. Крім співпраці у літературній та видавничій сферах, упродовж 1894–1900 рр. відносини обох культурних діячів були дружніми, попри на різні «незручності», які виникали.

Ключові слова: О.Г. Лотоцький, Б.Д. Грінченко, книжкова продукція, книгарні, видавництво «Вік», книговидавнича справа, рукопис.

Ninel Klymenko

COOPERATION BETWEEN OLEKSANDR LOTOTSKY AND BORYS GRINCHENKO IN CREATING AND DISTRIBUTING BOOK PRODUCTION PUBLISHED IN UKRAINIAN DURING 1894–1900s

The cooperation between a prominent Ukrainian scientist, writer, publicist, publisher Oleksandr Lototsky and prominent Ukrainian writer, educator, lexicographer, literary critic Borys Grinchenko have been analysed in this article. The epistolary of Oleksandr Lototsky's, heritage located in the fund of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine was used as a background for the study by the author.

The study of Oleksandr Lototsky's correspondence with Borys Grinchenko enables to determine that their active cooperation began in 1894 and was aimed, first of all, at the distribution of Ukrainian printed products, that had been published by Borys Grinchenko in Chernihiv.

In the article for the first time it is pointed out on to the archival materials that revealed detailed information of Grinchenko books distribution in Kyiv and showed the difficulties of their sale in the bookstores.

It is revealed that the further sale of books published in Chernihiv by Borys Grinchenko was made by Musiy Kononenko under the patronage of Oleksandr Lototsky. The cooperation of the writers in the publication of the collection «Vik», in which Grinchenko, who sent his works for publication, was involved, is enlightened in the article. The content of Grinchenko works published in the collection are discussed by the writers.

In particular, the format of the collection «Vik» (photos, biographies, types of paper, printing), as well as payment and forwarding it to Chernihiv city, were subject for the discussion with Oleksandr Lototsky, who was true adviser for Borys Grinchenko. In this respect it has to be emphasised that the selfless and painstaking work of Oleksandr Lototsky with an aim of gathering materials to the collection «Vik», often in spite of adverse circumstances (censorship and prohibitions) formed the basis of a national culture. New names and information about important historical events have been brought to the scientific circle, some facts about the history of book publishing in Ukraine have been clarified, cultural and publishing relations of Ukrainian leaders have been revealed.

Important information has been found, which opens new perspectives for further in-depth analysis of their lives and literary activities, tearing back the curtain and revealing the difficulties of the historical environment of those times. It is found out that relations of both cultural leaders behind the cooperation in the literary and publishing areas during the 1894–1900 years were attentive and friendly despite the various “inconveniences” that arose from time to time.

Key words: Oleksandr Lototsky, Borys Grinchenko, book production, bookstores, publishing house “Vik”, book publishing, manuscript.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Клименко Н., 2020

Український національний рух XIX — початку XX ст. залишається однією із ґрунтовно досліджуваних сторінок вітчизняної історії. Важливим складником цього історичного процесу стало поширення інтелігенцією українського друкованого слова, що відіграло ключову роль у формуванні етнічної ідентичності, підвищенні національної свідомості громадськості. До провідних суспільних діячів цього періоду належать Олександр Лотоцький і Борис Грінченко.

Останніми роками у вітчизняній історіографії з'явилася достатньо велика кількість наукових публікацій, монографій, захищені кандидатські дисертації, де аналізується багатогранна й різноманітна творча спадщина як Олександра Лотоцького, так і Бориса Грінченка. Втім публікацій, безпосередньо присвячених їхній співпраці у зазначений період, наразі немає. У низці розвідок І. Гирича, В. Поліщука, Н. Зубкова, В. Хоню згадуються взаємовідносини та співпраця Бориса Грінченка й Олександра Лотоцького, однак такі згадки фрагментарні. Тому **метою статті** є спроба висвітлити взаємовідносини й співпрацю письменників щодо створення і поширення україномовної продукції, показати досить складний процес відбору, друку й розповсюдження україномовної книги в Російській імперії наприкінці XIX ст.

Початок співробітництва Б. Грінченка і О. Лотоцького припадає на 1894 рік та охоплює період 1894–1908 рр., що засвідчує епістолярій Олександра Лотоцького до Бориса Грінченка (72 листи). О. Лотоцький не припиняв свою епістолярну комунікацію з родиною Грінченка й після смерті Бориса Дмитровича. Про теплі та ділові стосунки свідчать його 13 листів (1910–1913 рр.) до Марії Грінченко з Петербургу¹.

Олександра Лотоцького і Бориса Грінченка поєднувала справа, що завжди була важливим складником національно-культурного розвитку — створення та ширення українського друкованого слова. Здійснивши аналіз листування Олександра Лотоцького до Бориса Грінченка, констатуємо наявність значного фактичного матеріалу, що засвідчує активну практичну діяльність цих осіб, спрямовану на піднесення, розвиток і поширення українського друкованого слова кінця XIX ст.

В умовах, коли освітня українська книжка переслідувалася особливо жорстко, коли переважали так звані «лубочні» видання для народу, постала потреба в масовій україномовній книжці, яка б вплинула на самосвідомість українців.

Одними із сподвижників цієї ідеї стали письменники та культурно-громадські діячі Олександр Лотоцький та Борис Грінченко, яким судилося боротися за створення і поширення масової україномовної книжки.

Важливим чинником, який об'єднував їх, була творчість Т. Шевченка, що мала майже сакральний вплив на становлення цих осіб. Основою для формування національно-українських поглядів як Б. Грінченка, так і О. Лотоцького був, безумовно, «Кобзар» Шевченка, з яким в різні роки й за різних обставин ознайомилися майбутні борці за українське слово. Це була та платформа, що стала вагомим підґрунтям подальших національних життєвих стратегій майбутніх борців. І це не випадково, адже саме шевченкове слово досить потужно впливало на свідомість українців, спонукаючи їх до зміни не лише соціально-політичного, а й культурного становища.

Про вплив шевченкового слова, трансформацію та кристалізацію своїх поглядів Борис Грінченко зазначав: «Шевченко зробив з мене зараз українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років), — його поезія була вже мені не жартом, а його “Кобзар” зробився моєю евангелією»².

Невимовний захват у О. Лотоцького також викликав повний «Кобзар» Шевченка (двотомне празьке видання), про що юнак пізніше зауважить: «За один із найщасливіших випадків свого життя я вважаю той, що дала мені ще в юних літах читати повного «Кобзаря», який зробив на мене враження найсильніше за все, що я взагалі коли читав» (Лотоцький О., 1932. С. 19).

Якщо співпраця між О. Лотоцьким і Б. Грінченком почалася у 1894 р., то їхнє заочне знайомство сталося раніше, а саме під час навчання Олександра Лотоцького в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Саме там вперше юнак знайомиться із творчістю Б. Грінченка. У своїх спогадах О. Лотоцький зазначив: «В першому чи другому класі семінарії в Кам'янці довелося мені купити в Кам'янецькій книгарні Грінченкову «Ксенію» та «Дядька Тимоша», що справили на мене враження якраз поважного трактування українського слова» (Там само).

Наполегливо над українським словом Борис Грінченко працював у Чернігові. Саме там він організував коштом Івана Череватенка перше видавництво дешевих українських книжок в «російській Україні» (1894–1899), яке дало почин ще двом — «Вікові» (1895–1918) та «Благодійному товаристві для поширення загальнокорисних і дешевих книжок» (1898–1918).

Влітку 1890 р. двадцятирічний О. Лотоцький перевівся до Київської семінарії. Київ справив на нього незабутнє враження. Найбільш уважно

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 43263–43278).

² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 44850. Арк. 2.

досліджував юнак вітрини київських книгарень, сподіваючись знайти українську книжку. Втім його здивувало те, «що тут, в осередку національному, всюди світила російська книжка, та лише в миршавеньких книгарень на Подолі — лубочників Наголкіна, Губанова, Гомолінського — можна бачити у вітринах кілька українських метеликів» (Лотоцький О., 1932. С. 49). Ненадовго втішився юнак, коли все ж таки йому вдалося купити найголовнішу українську книжку — «Кобзар». У своїх спогадах він зазначає: «Серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорогу книжку. Як її немилосердно було пошкальовано... Наче з живого тіла немилосердним ножом повирізувано з тексту найдорожчі речі» (Там само). Саме тоді народжуються думки юнака щодо планів боротьби за українську книжку.

Під час навчання О. Лотоцький став членом нелегальної української громади, що діяла в семінарії. Її заснував дяк Йорданської церкви на Подолі Лука Скочковський. У своїй оселі він проводив таємні збори, де виголошували й обговорювали реферати на історичні, літературні та політичні теми. Семінарську громаду підтримували старогромадівці. Щонеділі там можна було почути лекції історика Володимира Антоновича. У такий спосіб у Києві набуває потужності природна молода стихія національного відродження.

Борис Грінченко приїжджав до Києва ще 1893 року. Про це свідчить лист доньки Насті до батька, котра цікавилася його поїздкою: «Напиши нам, що там в Києві робиш, чи здоровий? Присилай нам швидше листа з добрими звістками. Роздивись на Дніпро і напиши мені, чи гарне воно чи ні?...»³. Тут вперше Борис Грінченко зустрічався з діячами «Старої громади». Звичайно, Київ вразив письменника як культурно-історичний, науковий та літературний центр.

Тоді й відбулося перше знайомство Бориса Дмитровича з Олександром Гнатовичем, котрий вже рік як навчався в Київській духовній Академії, проте, як згадує останній, це знайомство було дуже побіжним. Тісніші товариські та партнерські стосунки зав'язалися між однодумцями під час перебування О. Лотоцького у Чернігові. Саме там він мав змогу неодноразово відвідувати Бориса Дмитровича та нагоду обговорити всі нагальні питання, зокрема найважливіше — видання книжок для народу. В той же час і зав'язались товариські та партнерські відносини, що не переривались, попри деякі «незручності», які виникали в повсякденному житті.

Про враження від Чернігова і, власне, від ближчого знайомства із Б. Грінченком розповідають спогади О. Лотоцького, де автор зазначає: «В Чернігові ж, наче в якихсь українських

Атенах пробувала тоді і друга літературна сила — Б.Д. Грінченко. Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчості найрізноманітнішого характеру — художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки». Саме тоді Борис Грінченко поділився своїми літературними планами, показував готові свої твори, — «...сій людині не вистачало одного життя, в якому старався він не змарнувати й хвилини» (Лотоцький О., 1932. С. 142). Відтоді видавництво для народу стало спільною ідеєю, яка їх обох захоплювала та окрилювала.

Видавати книжки в умовах, що склалися в Україні, і зокрема в Чернігові наприкінці XIX ст., було дуже непростою справою. Насамперед, багато коштували папір і друк, по-друге, як зазначав Борис Дмитрович: «Чернігів стоїть собі в боці від торгового руху, а дві-три маленькі книгарні торгують переважно шкільними книжками. Через усе це рух видавничий був значно менший, ніж могло б бути за інших обставин⁴. Однак все ж видавництво працювало та намагалося видавати книжки якомога дешевше. За дослідженням Н. Зубкової, Б. Грінченко коштом І. Череватенка в Чернігові за 1894–1899 рр. видав 36 книг загальним тиражем 133 870 примірників, а загалом обсяг видань чернігівського періоду був таким: всього за 1894–1900 рр. було видано 46 книжок (Зубкова Н., 2007. С. 8–10.).

Перші кілька брошур Борис Грінченко вже випустив і мав на той час великі труднощі з розповсюдженням їх, оскільки це потребувало чималих організаційних і матеріальних затрат. Тому Олександр Лотоцький, глибоко переймаючись цим питанням, взяв на себе обов'язок реалізувати чернігівські видання київським книгарям.

По приїзді до Києва О. Лотоцький із завзяттям обійшов київських книгарів: «Сим часом, захожусь сам і других завважу коло розповсюдження відомсти про ваші видання». Відвідуючи київські книгарні, О. Лотоцький ще раз переконався, що там відсутня українська книга, та це й не дивно — адже в Києві нічого нового українською мовою на той час не виходило. Вже 24 червня 1894 Лотоцький повідомляє Грінченка: «Сьогодні ходив я по книгарнях і розсовував ваші видання». Далі Олександр Гнатович детально перераховує книгарів, які погодились узяти книжки за відповідну ціну. «Згодились взяти на комісію: Йогансон, Чаплигін, Наголкін, Кримановський, Гомолінський, Корейво, Сімінський, Губанов»⁵. А далі пояснював усі тонкощі цього процесу (проставляння ціни на книгах, комісія тощо) та застерігав: «звертаю вашу увагу, що деякі книгарі можуть піддурити; принаймні Олександр

³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 36752. Арк. 1.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 32280. Арк. 1.

⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38636. Арк. 1–1зв.

Я[кович] не радить давати стільки примірників Чаплигінові, хоча сей останній просив мене передати вам — чи не захочете ви зробити у его склад своїм виданням»⁶. Книги просив пересилати великими пакунками на ім'я Луки Скочковського (Кирилівська 51), котрий обіцяв рознести їх по книгарнях. Водночас у своєму листі він радив пересилати чернігівську продукцію так: «Краще через залізницю або пароходом, бо у моєму мешканні такі обставини, що приймати пакунків я не можу, та й Олекс[андру] Яковичу [Кониському] се не зовсім зручно: за ним і так безупинно ходить *всевидаещее око*»⁷.

Однак, ця справа виявилася доволі складною через різні обставини, і, як згадував Олександр Гнатович, це «спричинило деяких прикростей обом нам». Суть справи полягала в тому, що книгарі спочатку погодились взяти товар, а книгар Йогансон пообіцяв навіть взяти 1 000 примірників кожного видання, про що він детально і повідомив у листі до Б. Грінченка. Проте, отримавши першу партію у 400 примірників таких книжок, як «Батько та дочка» й «Підпал», Лотоцький не зміг їх реалізувати, як передбачалось. Книгар Йогансон, злякавшись такої кількості української книжки, взяв лише 50 примірників і тільки «на комісію». Тобто гроші за книжки віддавались тільки після їх продажу. Тому довелось Олександрові Гнатовичу всі пакунки забирати до себе в інтернат, а справу передати Кононенку (ймовірно Мусію Кононенко, побратиму Олександра Лотоцького). Лотоцький дуже переймався цією невдачею, вибачався за ситуацію, що склалася, та констатував: «Одразу ледве чи можна буде збути всі ті книжки, що Ви надіслали, — бо Ви надіслали їх трохи більше, ніж я просив, а друге — падлюка Йогансон зрадив. Прошу Вас одповісти, що робити з тими книгами, яких не можна буде збути зараз: чи повернути їх Вам назад, чи zostавити їх тут для слушного часу»⁸. Тим часом Олександр Лотоцький радить Борисові Грінченку припинити пересилку книжок, допоки не з'ясується всі обставини з реалізацією.

З 1892 по 1895 рр. О. Лотоцький навчався у Київській духовній Академії, де здобував ґрунтовні знання, навички наукової праці, був зацікавлений історією церкви в Україні. На третьому курсі він вже ретельно досліджував устрій української церкви. Зібравши цікавий архівний матеріал, Олександр Лотоцький написав ґрунтовну наукову статтю українською мовою, яка вийшла у «Записках НТШ» у Львові. Захоплений дослідженнями, Олександр Гнатович міркував про кар'єру вченого, хоча і не був остаточно впевнений у своїх майбутніх планах. Вже тоді, у листопаді 1895 року у листі до Бориса Грінченка

Олександр Лотоцький висловлював свої прагнення та вагання, шукаючи якоїсь поради від старшого товариша: «Тепер я на останньому курсі; се літа скінчаю. Куди прихилити голову, — планів багато. Але се здебільшого одне маріння. Про се побалакаємо докладно, коли буде Вам цікаво у Чернігові, бо маю надію і сього літа заглянути по деяких містах наших українських»⁹.

Навчаючись в духовній Академії, О. Лотоцький почав наукову співпрацю з В. Антоновичем та його учнями. Спочатку це була робота над біографічним словником діячів, котрі зробили якийсь внесок в українську справу. Керував роботою сам професор за допомогою М. Грушевського. О. Лотоцький очолював групу, яка опрацьовувала біографії церковних діячів. Однак словник так і не було завершено.

Але найбільшою справою цього часу була боротьба О. Лотоцького за українське друковане слово, яку він розгорнув у двох напрямках: написання власних творів українською мовою та створення українських видавництв і книгарень. Першою його книжечкою була «Батьків гріх», надрукована у «Киевской Старине». Писав він і дитячі оповідання, спочатку для власних дітей. Окрім цього, продовжував опікуватися реалізацією книжок Бориса Грінченка за допомогою Кононенка. У листі до Б. Грінченка повідомляв: «Сам я, як Ви знаєте, книг не продаю, з того часу, як нагрівся з Йогансоном, а доручив цю справу Кононенкові. Довідався про збут: “Робінзона” — 155 примірників, “Батька та дочку” — 120 примірників, “Підпалу” — 120 примірників. Крім того, роздав я на комісію по 100 примірників кожного видання, з тих, що ви дали мені особисто»¹⁰. Розуміючи складність становища та зважаючи на перепони, що виникли, Борис Грінченко просив Олександра Гнатовича всі книги, які залишились, віддати на комісію якомусь книгарю. На це Олександр Лотоцький зазначив, що такий захід небезпечний, тому що «Київські книгарі — шахраї великі: книжок візьмуть скільки дасте, чи вернуть гроші, — це справа інша. Здається, що той спосіб, який проводить д. Кононеко, продавати їм трохи за гроші — єсть найкращий»¹¹.

Про цей період у стосунках між однодумцями Олександр Гнатович згадував: «Врешті більшість тих книжок довелося повернути назад у Чернігів. Грінченко був дуже незадоволений, ляв у листах книгарів, психологічно розуміється, значну частину того незадоволення переносив і на мене. Але в дальших стосунках, листовних і особистих, та немила обставина затерлася» (Лотоцький О., С. 142).

⁶ Там само. Арк. 2.

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38633. Арк. 2.

⁸ Там само.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38624. Арк. 2.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38626. Арк. 2.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38624. Арк. 2.

У 1894–1900 рр. у Києві Олександр Лотоцький тісно співпрацював з Михайлом Грушевським і докладав чимало зусиль до пошуку співробітників і організації бібліографічного відділу для «Записок Наукового товариства імені Шевченка» («Записки НТШ»). Він керував науково-літературним гуртком, до якого входили виключно семінаристи Київської духовної академії (КДА) і академіки. Друкувався Олександр у газетах і журналах України: «Громадська думка», «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник» тощо, писав і подав до цензури власний збірник дитячих оповідань, заснував зі своїми однодумцями у Києві видавництво «Вік» (1895 р.).

Період у житті Б. Грінченка між 1894 та 1902 роками позначився особливо інтенсивною культурницькою роботою в Чернігові. Саме в цей час він доклав чимало зусиль для створення та популяризації україномовної книжки для народу. Водночас він втілював в життя мрію — заснував видавництво популярно-освітніх книжок для народу.

Ставлячись до власної роботи, як творчої, так і громадської, об'єктивно, подеколи навіть суворо, він вимагав таких зусиль і від інших. А саме — наполегливої, копіткої та системної роботи щодо створення й популяризації українського друкованого слова. Це примушувало митця гостро реагувати на «дрейфування» цієї роботи, особливо у Києві. Емоційні настрої та глибокі переживання Борис Грінченко висловлює у своєму листі до Олександра Лотоцького. Якщо попередні листи-відповіді Олександра Гнатовича були надзвичайно делікатними, з постійними вибаченнями (щодо не досить вдалого продажу книжок Грінченка), то березневий лист 1895 року містить чіткі відповіді-спростування звинувачення киян у повільній роботі та бездіяльності. «Перш за все Ви несправедливі у тому, що кияни не хочуть видань книжок для народу, — відповідає О. Лотоцький. — Мушу сказати Вам, що лише через мої руки за останніх пів року пройшло 22 рукописи; одні з них навіки загинули у цензурі, інші лежать у цензурі (в Києві, Одесі, Москві та Петербурзі); три поки дозволено і продано лубочникові для друку. Надалі готується ще серія рукописів...¹²». Олександр Лотоцький погоджується, що, можливо робота, яка проводиться у Києві, недостатня, втім звертає увагу на її відповідність наявності свідомих українців у Києві. Водночас він вказує на іншу, не менш важливу, на його погляд, роботу, якою займаються кияни (молоде крило громадівців) і яка вимагає часу та праці. Олександр Гнатович подає лише факти, аби відкинути «такі гіркі» для нього звинувачення. Далі, у листі-відповіді він акцентує увагу на несправедливому звинуваченні киян у байдужості та неповазі до «робітників українства»

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38626. Арк. 2.

й констатує: «Не знаю, які підстави у Вас для такої думки, думаю, підстав у Вас для такої думки немає. А сказали Ви се в палу якого обурення. Коли дороге нам саме діло, то не можемо ми бути байдужими до тих діячів, що не покладають рук, роблять його сміливо, благородно, йдуть вперед, не зважаючи на лихі обставини. Невже ми, кияни, такі моральні виродки, щоб побивали камінням своїх пророків. Ні, дорогий Борисе Дмитровичу, ви несправедливі, і тричі не справедливі. Кажу Вам щиро по правді, не ображайтесь сам, і Вас не думають образити»¹³.

Дійсно, київський період літературної та громадської діяльності Олександра Лотоцького був надзвичайно насиченим і багатоаспектним. Про невпинний ритм роботи Олександра Гнатовича свідчить лист до Михайла Грушевського у листопаді 1894 року: «Роботи багато, по самі вуха, то й робиш, що можна. Окрім усякої, так би сказати, позитивної роботи — учиш, читаєш, пишеш — багато доводиться гайть часу та тратить енергії на біганину, вмовляння та впевнення, бо без сего, як самі здорово знаєте, не робиться жодне діло. Хоч роля й не дуже-то вдячна, та тишишся хоч тим, що діло не стоїть»¹⁴.

Влітку 1896 О. Лотоцький закінчив Академію зі званням кандидата богослов'я. Однак йому не вдалося влаштуватися на роботу за фахом через те, що Рада Академії не лише не допустила до захисту кандидатської (через публікацію наукової роботи у зарубіжному часописі), але й зазначала про небажаність праці О. Лотоцького, як неблагонадійного, на педагогічній ниві.

Після невдалих пошуків роботи О. Лотоцький, за порадою О. Кониського, влаштувався у Київську палату Державного контролю. Це різко змінило його життєвий шлях.

21 липня 1896 у житті Олександра сталася важлива подія. Він одружився з Німфодорою Мефодіївною Руденко. Цією радістю він ділиться з Борисом Грінченком, запрошуючи його на весілля, та просить «пошанувати своєю присутністю»¹⁵.

Саме у цей час у Києві виник гурток людей, яких об'єднала спільна праця на терені українства. До нього увійшли, крім О. Лотоцького, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, Д. Дорошенко. Вони започаткували в Києві українське видавництво «Вік». Спочатку видавалися окремі брошури-«метелики», згодом були підготовлені два томи творів Нечуя-Левицького й три томи праць Олександра Кониського. В проєкті передбачалася ціла серія українських класиків — «Українська бібліотека».

¹³ Там само. Арк. 2 зв.

¹⁴ Центральний державний архів України у місті Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 185–186 зв.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38623. Арк. 1.

У добу наступу імперії на українське слово національно зорієнтована спільнота сам на сам стояла перед серйозними викликами, перед численними заборонами та цензурою. Не менш руйнівним чинником, що гальмував українську справу, був бракедності та солідарності серед української інтелігенції. Дуже особисто поставився О. Лотоцький до конфлікту між Б. Грінченком і М. Старицьким, якого він поважав і з ким плідно співпрацював. Конфлікт полягав у тому, що Б.Д. Грінченко в «Зорі» за 1897 р. видрукував низку статей (звинувачував М. Старицького у плагіаті), що стали приводом до третейського суду між ним і М. Старицьким. Олександр Гнатович дуже переймався цим, оскільки був безпосередньо втягнутий у конфлікт, тому що погодився бути суддею на боці Михайла Старицького. У своїх спогадах О. Лотоцький зазначає: «Ті негромадянські зваводи між людьми, що в давніх умовах зобов'язані були до солідарності, робили гнітюче враження. З того часу М[ихайло] П[етрович] щоденно приходив до мене і з таким хвилюванням посвячував мене у подробиці своєї справи, що в мене не вистачило сили витерпіти оті ворожі герці між сими обома близькими мені українськими письменниками, і я врешті зрікся участі в справі. М[ихайло] П[етрович] довго не міг мені того простити, але я так тяжко тоді перестраждав морально, що брати участь в тому прикрому суді було мені понад силу». Суд врешті відбувся і закінчився, як зазначає В.Т. Поліщук, мировою угодою. Проте О. Лотоцькому ця справа завдала чимало прикrostі.

До 100-річчя «Енеїди» Івана Котляревського 1898-го гурток взявся за реалізацію важливого проекту — друку збірки найкращих творів українських поетів, названого «Вік». Вже у вересні 1898 р. Лотоцький запрошує Б. Грінченка до проекту: «З приводу столітнього ювілею нашої літератури я з деякими земляками хочемо видати збірку з поетичних творів письменників наших від Котляревського до нашого часу. Звертаюся до Вас з проханням дати згоду на участь у цьому збірникові і разом повідомити, які б ви хотіли із своїх друкованих поезій помістити, або краще, — як буде Ваша ласка, ті вірші переписані, зважаючи на те, як важко дістати галицькі видання. Збірник буде виходити у Росії, через те прошу вважати на цензурні умови»¹⁶.

Одну з найбільших проблем організатори вбачали в цензурному дозволі, адже сама ідея збірника була на ті часи нецензурною. Тому О. Лотоцький просить Б. Грінченка прислати не менш 10, а то і більше віршів, підкреслюючи у листі: «Зважаючи на те, що цензура багато викреслить... бажалося б краще ліричних поезій, а з епосу недовгих, а взагалі обширом не обмежуйтесь, як коли хочете,

щоб довгий вірш був надрукований»¹⁷. Мало хто вірив у те, що книжка побачить світ. Та все ж таки наприкінці грудня 1898 р. збірку «Вік» надіслали до Петербургу.

У березні 1899 року Олександр Лотоцький продовжував докладно повідомляти Бориса Грінченка про київський проект «Вік»: «Антологічний наш збірник пішов до цензури. Коротенько ми таки подали біографії, хоч дуже боїмося, аби се не попсувало цілу справу. Біографію і картку Вашу пересилаю окремою посилкою»¹⁸. Задосить короткий час, а саме за три місяці, українці з Петербургу повідомили, що «Вік» дозволено. На той час це було рідкісне видання української поезії з біографіями авторів і портретами. Такий формат збірки був унікальним, він пройшов через цензурні чистилища тільки завдяки винахідливості видавців. 1900 року вийшов 1-й том Антології, який мав неймовірний успіх.

Слід зазначити, що О. Лотоцький дуже вдало виконував непросту, як на той час, роль менеджера у стосунках редакції з різними інституціями: цензурою, пресою (інформуванням про видання «Віку»), книгарнями (розповсюдження, пересилка), також опікувався виробничими процесами (складання, коректа, брошурування), також листувався з письменниками.

Важко уявити, скільки сил і нервів коштував О. Лотоцькому цей збірник. Крім головної перепони — цензури — існували ще й інші, які гальмували процес, а саме амбіційні настрої деяких поетів, які бачили збірник інакше і неодмінно — з власними віршами на початку. Про це у своїх спогадах Олександр Лотоцький згадує лише фрагментарно: «Яких примхів, претензій та скарг довелось наслухатись! А скільки авторів тяжко було ображено, що їх не заведено до Пантеону» (Лотоцький О., 1932. С. 261). Проте, детальніше про різні інциденти можна довідатися з листів Олександра Гнатовича як до П. Стебницького, так і до Б. Грінченка. Так, у червні 1900 р. він повідомляв Петрові Стебницькому: «Скажу Вам, що такі «свідомі» українські поети, як Олена Пчілка та Леся Українка, зверталися до київського цензора і збиралися йти до губернатора, щоб заборонено було випускати «Вік». Сі мерзенні вражіння до сего часу не осіли на дні моєї душі, і я не можу зараз говорити про всю сю справу спокійно. Коштів було мало, друкарня затримувала роботу. Чужі люди співчували, а «свої» то звичайно надсилали такі листи, що їм оставалося лиш вертати гроші, там були і обвинувачування у шахрайстві, і загрожування судом»¹⁹.

Про ці болючі теми і подальшу епопею «Віку» О. Лотоцький повідомляв також і в листі до Бориса

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38622. Арк. 1.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38621. Арк. 1.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38620. Арк. 1.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 52498. Арк. 13в. – 23в.

Грінченка: «Затримка з друком головне через поеток. Ви не можете собі уявити, які тут виродили історії з ними. Доходило до того, що ліберальні українські письменниці зверталися до “начальства”, щоб не пропустили вийти “Вікові”. Це не жарти. Розуміється, начальство нічого зробити не могло, бо на виданні стоїть офіційний дозвіл; тоді почалась кампанія другого сорту, залякування друкаря, найдивовижніші брехні серед знайомих. Далі терпіти се не можна було і поезії напр. Лесі Українки зовсім не будуть міститися у “Вікові”. От як у нас буває. Сподіваємося, що розсилати будемо “Вік” у 20 числах мая²⁰.

Лотоцький планує зі своєю командою окремо ще невеличкий проект — друкувати серію портретів українських діячів (в тому числі і 25 портретів Грінченка), однак зазначає: «Але перш нехай вперше впораюся с цими виданнями, що розпочав, і що мабуть доведуть мене скоро до божевілля. Скільки претензій і ображених самопочуттів, — Ви не повірите»²¹.

Оформлення збірки було різним: частини тиражу друкувалися на різному за якістю папері (звичайний, веленовий, і слоновий, найдорожчий), відповідно до чого варіювалася ціна кожного тому. Як зазначалося вище, О. Лотоцький займався як розповсюдженням, пересилкою, так і інформуванням про видання «Віку». Також приймав замовлення. В листі до Бориса Дмитровича Олександр Гнатович повідомляв, що для Чернігова отримав передплату на 17 примірників «Віку» на звичайному папері. Водночас він наголошував на тому, що, якщо хто бажає на кращому, нехай робить замовлення заздалегідь, щоб знати, скільки яких примірників висилати. Такий маркетинговий хід був дуже влучним, оскільки вдалося з'ясувати наклад видання, що у ті часи не зазначався.

Аналіз листування О. Лотоцького до Б. Грінченка дає підстави вважати, що Б. Грінченко був обізнаний не лише з усіма новинками літературно-видавничої справи, але з київським життям. «У Бахмуті видано Куліша з переднім словом М. Чернявського. Продається вже й 3-т. Кониського. Подано до цензури: великий зшиток оповідань Кримського (на 1 том), “Люборацькі” Свидницького та деякі дрібниці, брошуру про китайців, поради матерям». В той же час О. Лотоцький залучає Бориса Грінченка до подальшої співпраці та пропонує: «Чи

не подали б ви до цензури якийсь із своїх романів? Чим дідько не жартує? А в таких речах конче потреба»²².

«Вік» викликав значний інтерес серед українського громадянства і мав неймовірний успіх. Окрилені упорядники «Віку» взялися за друге видання поетичних творів і підготовку прози у двох томах. О. Лотоцький знов залучає Грінченка до проекту та повідомляє: «“Вік” друкуватиметься у Києві, там вже і відберуть, які окремі оповідання з “Віку” переддрукувати. Звичайно, се будуть ті, що придатні для короткого читання своїм змістом і яких нема зараз у продажі. З Ваших, наприклад, я думав би було б дуже добре “Без хліба”, “Сестриця Галя”. Вони вже розпродані»²³.

Гран-проект «Вік» виявився дуже вдалим, попри тісні лещата царської цензури. Аби боротися з нею, Олександр Лотоцький переїжджає до столиці імперії — Санкт-Петербургу. Перед від'їздом до північної столиці Олександр Гнатович повідомляє Бориса Дмитровича: «Сими днями перехожу на службу в Петербург і виїжджаю з Києва» і зазначає свою нову адресу (Василівський острів, 4 линия, д.17) для подальших контактів та співпраці²⁴.

Отже, епістолярна спадщина О. Лотоцького свідчить про дружні взаємини та активну співпрацю з Б. Грінченком, спрямовану на створення та поширення україномовної продукції кінця XIX ст. Зокрема, О. Лотоцький безпосередньо або через посередників поширював видані у Чернігові українські книжки Б. Грінченка, що на той час було непростю справою, яка гальмувалась через різні казуси й несподіванки. Важливою віхою у взаєминах Олександра Гнатовича й Бориса Дмитровича була співпраця та залучення останнього до збірника «Вік», що полягало у взаємному обговоренні та редагуванні рукописів письменника. Приміром, видавець з'ясував з Б. Грінченком друк його творів, консультував щодо подання віршованих матеріалів, які б пройшли цензуру, писав щодо «позичання» необхідних портретів, світлин. Спільна робота О. Лотоцького та Б. Грінченка є не лише одним із прикладів плідної співпраці на ниві створення і поширення україномовної продукції, але й красномовним підтвердженням успішного розвитку українського книговидання кінця XIX.

²² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38614. Арк. 2.

²³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38618. Арк. 2 зв.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38611. Арк. 1.

ДЖЕРЕЛА

1. Гирич І. Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 20–34.

2. Зубкова Н. Початки книговидавничої діяльності Бориса Грінченка. *Бібліотечна планета*. 2007. № 3. С. 8–10.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого = Strony z przeszłości = Notesetsouvenirs. Ч. 1; [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава : Друк. оо. Василян у Жовкві, 1932. 286 с.
4. Поліщук В. Т. Про взаємини Михайла Старицького та Бориса Грінченка (до історії одного конфлікту). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2015. Вип. 12. Серія: Філологічна. С. 238–249.
5. Хоню В. В. Діяльність видавництва «Вік» (1894-1919). Становлення видавничої галузі в Україні. [Електронний ресурс]. автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. К., 2000. 19 с. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/179082>.

REFERENCES

1. Hurych, I. (2016). Oleksandr Lototskyi i Mykhailo Hrushevskyi. Do istorii spivpratsi na hromadskyi nyvi. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 20–34 [in Ukrainian].
2. Zubkova, N. (2007). Pochatky knyhovydavnychoi diialnosti Borysa Hrinchenka. *Bibliotekna planeta*, 3, 8–10 [in Ukrainian].
3. Lototskyi, O. (1932). *Storinky mynuloho = Strony z przeszłości = Notesetsouvenirs*. Vol. 1, Varshava: Druk. оо. Vasylian u Zhovkvi [in Ukrainian].
4. Khoniui, V. V. (2000). Diialnist vydavnytstva “Vik” (1894–1919). Stanovlennia vydavnychoi haluzi v Ukraini. (*Extended abstract of Candidate’s thesis*). Kyiv [in Ukrainian]. <http://referatu.net.ua/referats/7569/179082>
5. Polishuk, V. T. (2015). Pro vzaiemyny Mykhaila Staritskoho ta Borysa Hrinchenka (do istorii odnogo konfliktu). *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita. Seriiia : Filologichna*, 12, 238–249 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 17.07.2020.